

9. Потей Іваній. *Опытъ на листъ някого ксприка острожского...* / Русская историческая библиотека. – Т. 19. – Стлб. 1041–1122.
10. Филолет Христофор. *Апокрисисъ...* // Русская историческая библиотека. – Т. 7. – Стл. 1003–1820.
11. *Энциклопедія літаратуры і мастацтва Беларусі: у 5 т.* – Мінск: Бел. сав. энц. Імя П. Броўкі, 1984.

М. І. Свістунова (Мінск)

ФРАЗЕАЛАГІЗМЫ Ў «АНТЫРЫЗІСЕ» І. ПАЦЕЯ

Пытанні гістарычнай фразеалогіі былі і застаюцца тэга іпсогіта ў дзяхранчай лінгвістыцы. Нельга сказаць, што напрацоўкі ў гэтым напрамку адеутнічаюць. Найбольш значныя з айчынніх, наколькі нам вядома, – гэта кандыдацкія дысертацыі Тамашэвіча Т. І. «Фразеалогія беларускай мовы XVI – XVII стст.» (1980) і Мароз В. К. «Фразеалогія беларускіх летапісаў» (1986). З лексікаграфічных прац неабходна назваць «Этымалагічны слоўнік фразеалагізмаў» (2004) І. Я. Лепешава. У бібліяграфічным паказальніку «Беларускае мовазнаўства» (змяшчае звесткі за перыяд 1986 – 1991 гг.) названы 9 аўтараў, у работах якіх разглядаюцца пытанні гістарычнай фразеалогіі: А. С. Аксамітаў, А. М. Бужуй, І. Н. Грамыка, А. П. Груца, У. І. Коваль, І. Я. Лепешаў, В. К. Мароз, В. В. Німчук, Т. І. Тамашэвіч [1, с. 158]. Разам з тым, нягледзячы на пэўную ўвагу лінгвістаў да праблем гістарычнай фразеалогіі, існуюць складанасці як з вызначэннем яе асноўных паняццяў і тэрмінаў, крытэрыяў, паводле якіх можна адрозніць фразеалагічную адзінку ад, скажам, аўтарскага мастацкага словаўжывання, так і з прастай фіксацыяй і апісаннем моўнага матэрыялу – фразеалагізмаў.

Творы пісьменства розных часоў сведчаць аб багатым фразеалагічнаму фонду беларускай мовы ў розныя перыяды яе развіцця.

Вывучэнне мовы старабеларускіх твораў рэлігійнай палемікі паказала, што ў другой палове XVI – пачатку XVII стст. у творах дадзенага стылю шырока выкарыстоўвалася надзвычай багатая фразеалогія. Па нашых назіраннях, першыняства ва ўжыванні фразеалагізмаў (як, дарэчы, і парэмій, а таксама блізкіх да іх канструкцый [9]) належыць Іпацію Пацею. Ніжэй прапануем спісвае апісанне часткі фразеалагічнага фонду «Антырызса» (1599), аўтарства якога прыпісваецца І. Пацею, па тэксце, змешчаным ў 19 томе «Рускай гістарычнай бібліятэкі» [8].

Канструктыўна ў «Антырызсе» вылучаецца група фразеалагізмаў, якія з'яўляюцца параўнаннямі і далучаюцца да сказаў пры дапамозе адноснага слова як/яко¹. Сярод іх, у сваю чаргу, можна выдзеліць фразеалагізмы, у якіх параўнанне праводзіцца з жывымі істотамі: звярамі і птушкамі, насякомымі:

- яко *быдло* до своее обори загнали (Антырыз., 172);
яко *гадина* подь травою ташься (Антырыз., 45);
яко *гадина* выткнуль (Антырыз., 227);
яко *заецъ* предъ собаками тротиль (Антырыз., 146);
яко *песъ* съ тылу кусаючи (Антырыз., 385);
яко *сова* передъ светломъ крыетъ ся (Антырыз., 93);
яко *сова* на светло не покажешъ (Антырыз., 129);
яко *мухи* подавши (Антырыз., 348);
яко *шершень* цветки свое выбратъ (Антырыз., 117).
Менш прадстаўнічую групу ўтвараюць фразеалагізмы, параўнанне ў якіх праводзіцца з прадметамі сялянскага (!) побыту:
- яко *полова* розлетятъ (Антырыз., 177);
яко *коса* на камень *трафитъ* (Антырыз., 256).
Відаць, агульнавядомымі ў той час былі фразеалагізмы
- яко *згодьку* полкнешъ (Антырыз., 401);
яко *тѣмъ* мимо *идеть* (Антырыз., 135).

Пра сусінаванне ў ВКЛ некалькіх культурных традыцый сведчыць фразеалагізм яко *Татарьскимъ месопустомъ, ани початку, ани коньца нетъ* (Антырыз., 148). *Месопусты, месопусты* – масленіца [5, вып. 18, с. 268]; *мясопустъ* – 1) давол у ежу малочных і мясных прадуктаў па царкоўнаму ўставу; 2) нядзеля перад масленіцай, мясное заганне, з якога па ўставу праваслаўнай царквы не дазвалялася ўжываць мясную ежу; 3) вялікі пост перад пасхай, які цягнуўся 40 дзён (чатырохдзятніца), а таксама пост наогул [10, с. 346]. Безумоўна, чужое ў хрысціянскім асяродку веравызнанне ўяўлялася «няправільным», што знайшло выражэнне ў адзначаным фразеалагізме.

Фразеалагізм яко *въ ираньки въступити* (Антырыз., 89) патрабуе тлумачэння, паколькі ў яго склад уваходзіць незразумелая ў сучаснай лексеме *ираньки*. Гэты выраз паходзіць з нямецкай мовы. Нямецкае словазлучэнне *in die Schranken treten* мела некалькі значэнняў, сярод іх і наступнае: *gegen j-n, mit j-m* – выступіць супраць каго-небудзь, паспрачацца, памерыцца сіламі з кім-небудзь [7, с. 496 – 497]. У выніку паўкальквання нямецкага ўстойлівага выразу з'явіліся адпаведныя польскі *wstawać (stawać/stanąć) w szranki z kimś*, тое ж *wchodzić w szranki* – «спаборнічаць, мерыцца/памерыцца сіламі, выходзіць/выйсці на бой з кім-небудзь» [6, т. 2, с. 479] і старабеларускі *въ ираньки въступити* з такім жа значэннем: *А тутъ ми вже прыйдетъ съ Филалетомъ праве яко въ ираньки въступити* (Антырыз., 89); і варыянт без адноснага слова яко: *...якобы вашой княжачкой милости съ крелемъ его милостью въ ираньки вступовати не прыходило* (Антырыз., 167).

Да вышэйназванай групы прымыкае і адзначаны намі толькі аднойчы фразеалагізм падобна *маслоку опившися. Але и я на блазнамъ походилъ, же ся такъ долго въ речъ удаю зъ шаленымъ хлопомъ, который, подобно *маслоку опившися*, леда што бредить!* (Антырыз., 404). У склад гэтага фразеалагізма ўваходзіць назоўнік *маслокъ*, што выйшаў з ужытку, паколькі знікла рэалія, якую ён абазначаў: *маслокъ* – Напой з каноплі, які ап'яняе [10, с. 35]. «Словарь русского

¹ На падставе кантэксту мы кваліфікавалі гэтыя выразы як фразеалагізмы, а не як мастацкія параўнанні.

языка XI – XVII вв. » падае ілюстрацыю да гэтай лексемы пад датамі: 1670 г., XVII ст. Як паказвае вышэйпрыведзены прыклад, у канцы XVII ст. яна была вядома і старабеларускай мове, і старапольскай – у польскім варыянце «Антырызіса» гэтаму фразеалагізму адпавядае *podobno maśloku opiwzu zię* (Antypisz, 170). Праўда, «Гістарычны слоўнік беларускай мовы» дадзёную лексему чамусьці не фіксуе.

Другую вельмі прадстаўнічую групу ў «Антырызісе» складаюць саматычныя фразеалагізмы. Найбольшая колькасць іх прыходзіцца на фразеалагізмы з назойнікам *око*:

маець ясное око (Антырыз., 354);
у-вѣ очи ... мовить (Антырыз., 385);
обачите <то> на око (Антырыз., 424);
на очи выметати (Антырыз., 166);
выкидаючи <имъ> на очи (Антырыз., 384);
выставяючи <имъ> предъ очи (Антырыз., 409);
замысляеть очю (Антырыз., 353);
очи ... отворили (Антырыз., 182);
очи розъязвилъ (Антырыз., 233);

Радзей ужываюцца і вызначаюцца меншай разнастайнасцю фразеалагізмы з назойнікамі-назвамі іншых частак цела:

губу отвориль [на што-небудзь – заўвага наша, М. С.] (Антырыз., 253);

на широтъ губу пустивъшы (Антырыз., 337);

што ядовита слина до губы принесла (Антырыз., 214);

што слина до нее [губы – заўвага наша, М. С.] принесла (Антырыз., 382);

што ядовитая слина до устъ принесла (Антырыз., 383);

волчье зубы покажетъ (Антырыз., 430);

на чело <их> ставили (Антырыз., 182);

на шии <наши> усадили (Антырыз., 151);

горло <свое> положили (Антырыз., 413);

[*быти – заўвага наша, М. С.*] *въ бровѣ* (Антырыз., 356);

указалъ былъ <его> пальцомъ (Антырыз., 171);

руку на то ... далъ (Антырыз., 144);

бачу руку (като-небудзь, у тэксце – *Филилетову*) (Антырыз., 281);

(што-небудзь, у тэксце – *мало не все*) *въ рукахъ <своихъ> маемъ* (Антырыз., 140);

правду ... ся и пальцемъ доцупати можешъ (Антырыз., 377) і *варыант з апущаным назойнікам ся правды доцупаете* (Антырыз., 426); *своею пядию меряти* (Антырыз., 328).

Паводле паходжання лексем ў складзе фразеалагізмаў можна выдзельніць групу з запазычанымі назойнікамі. Так, дастаткова шырока ўжываюцца ў «Антырызісе» фразеалагізмы з назойнікам *пляць*:

выежджаете на пляць (Антырыз., 75);

на плячу ставятъ (Антырыз., 354);

ся <где> ставити на <шыршоомъ> плячу (Антырыз., 93);

на козодомъ плячу явѣне показатися можеть (Антырыз., 92);

Радзей выкарыстоўваецца лексічны варыант *выежджаетъ на гарць* (Антырыз., 248).

У тэксце адзначаны фразеалагізмы з назойнікам *фундаментъ*:
на якомъ фундаментѣ <то> збудоваль (Антырыз., 34);
на якомъ фундаментѣ засадили (Антырыз., 291).

У двух фразеалагізмах выкарыстоўваецца назойнік *цехъ*:

съ <которыхъ> цеху <и> онъ есть (Антырыз., 198);

якого цеху есть товарищомъ (Антырыз., 338).

Незразумелым у сучаснасці ўяўляецца фразеалагізм з запазычаным назойнікам *спары*: *Отложъ, въ тотъ часъ, коли ся кривда и верѣ и церквямъ и духовенству вашему таковая деяла, мовчили есте, панове адверьсары, и черезъ спары на то смотрели есте* (Антырыз., 182). У польскай мове ёсць назойнік *szraga* – шчыліна, трэшчына [4, т. 2, с. 404] і ёсць фразеалагізм *ratzeć na coś przez rale (szragu част.)* – глядзець скрозь палыцы на што-небудзь, запліошчваць вочы на што-небудзь [6, т. 2, с. 153].

Выразны вобраз апанента-недарэкі стварае аўтар «Антырызіса» праз выкарыстанне фразеалагізмаў, у склад якіх уваходзіць азначальны займеннік *самъ*:

самъ себе своимъ козикомъ пилаеть (Антырыз., 285). Польскі назойнік *kozik* мае значэнне 'спызорык (у драўлянай аправе)' [4, т. 1, с. 354];

самъ своею власною сокиркою подтылся (Антырыз., 343);

самъ своимъ силомъ ... удавилъ ся (Антырыз., 338).

Безумоўна, такі спіслы агляд і апісанне не можа даць цэласнага і цэлага ўяўлення аб фразеалагічным фондзе «Антырызіса». Па-за межамі артыкула засталася значная частка картагэкі фразеалагізмаў дадзенага твора. Вялікую цікакасць выклікаюць фразеалагізмы, у склад якіх уваходзяць лексемы-архаізмы ці лексемы-гістарызмы. Напрыклад, у сказе *календаръ старый, хотя его видятъ имъ далеко съ клюбы выпаль, заховуютъ* (Антырыз., 250) у «Гістарычным слоўніку беларускай мовы» гэта лексема падаецца са значэннем 'належнае становішча, норма' [5, вып. 15, с. 127]. Праўда, словазлучэнні на кшталт *въ своей клюбѣ zostали* (АЗР, IV, 136, 1596); *сѣ клюбы своей выстутуютъ* (Каліст., I, 26 – 3) не разглядаюцца там як фразеалагізмы. Са значэннямі 1) дыба; 2) ціскі гэты назойнік фіксуе слоўнік польскай мовы [4, т. 2, с. 323]. Верагодна, назойнік *клюба* паходзіць з нямецкай мовы: *der Kloben* – 1) палена, чурбан; 2) блок; 3) крук; скаба; 4) ціскі [2, с. 511]. Цікава, што ў польскамоўным арыгінале навукавана *z klobu*, вельмі блізка да правапісу нямецкага назойніка. Яшчэ прыклад. У сказе *А будетъ ли Филилетъ такъ цюпливый, же ся укажетъ, хто есть, не змысляючи собе именъ неналежныхъ, але, скинувши зъ облича тую машкару, которою ся покрыва-етъ* (Антырыз., 93) можна адзначыць фразеалагізмы *скинуть машкару* ці *машкарой покрывати ся*. Назойнік *машкара* ў іх складзе не мае ніякага дачынення да мелкіх мошак, машкары, а з'яўляецца вынікам ўсходнеславянскай адаптацыі запазычанага назойніка *маска*: фр. *masque* < іт. *maschera*, ад арабскага *maschaga* = насмешка [3, с. 181]. Та-кія фразеалагізмы, безумоўна, патрабуюць лінгвістычных росшукаў і разгорнутых каментароў.

Не меншую цікавасць выклікаюць і тыя фразеалагізмы, якія вядомы і сучаснай беларускай мове. Як правіла, яны перажылі пэўныя фанетыка-марфалагічныя змены, аднак лёгка пазнавальныя. Напрыклад, *ветромъ горожонъ* (Антырыз., 389); *маючи руце добре намазаные* (Антырыз., 253); *лепей у своєю маньтыку смотрель* (Антырыз., 386); *у ному догажajúть* (Антырыз., 213); *гра идетъ* (Антырыз., 204) і інш.

Літаратура

1. Беларускаяе мовазнаўства: Бібліягр. паказ. (1986 – 1991). Склад. А. У. Карпавіцкая, А. У. Трацякова; навук. рэд. В. П. Русак. – Мінск: Бел. навука, 2004. – 484 с.
2. Большой немецко-русский словарь. 9-е изд. – М.: Русский язык, 2002. – 1040 с.
3. Булыка, А. М. Словник ініцыяльных слоў. Актуальная лексіка. / А. М. Булыка. – Мінск: ТАА «Харвест», 2005. – 336 с.
4. Гессен, Д. Большой польско-русский словарь: В 2-х т. / Д. Гессен, Р. Стыпула – Москва-Варшава: Русский язык – Веда Повиешна, 1979.
5. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: Вып. 1 – 26.
6. Голушчан, К. М. Польско-русский фразеологический словарь: В 2 т. / К. М. Голушчан – Мінск: Экономпресс, 2004.
7. Deutsch-russisches phraseologisches Wörterbuch. – М.: Русский язык, 1975.
8. [Помей Іпатый]. Анімізізм... // Русская историческая библиотека. – Т. 19. – Стб. 477–492.
9. Свістунова, М. І. Прыказкі ў старабеларускіх палемічных творах // Фалькларыстычныя даследаванні. Кантэкст. Тыпалогія. Сувязі: зб. арт. Вып. 3 / пад. нав. рэд. Т. А. Марозавай, В. В. Прыемка / М. І. Свістунова. – Мінск: Бесстыгіт, 2006. – С. 117–123.
10. Словарь русского языка XI–XVII вв. – Вып. 9. – М.: Наука, 1982. – 358 с.

В. А. Служэнка (Мінск)

ДА ПЫТАННЯ АБ ПАХОДЖАННІ МІКРАТАПОНІМА ЛАДАВА

Сярод мікратапонімаў вёскі Казялужжа Хойніцкага раёна вылучаецца *Ладава* – ‘сенажаць’ каля мястэчка. На жаль, самі жыхары не змаглі патлумачыць яго паходжанне. Верагодна, што гэта слова ўзыходзіць да геаграфічнага тэрміна «*ляда*».

Па звестках М. Талстога, гэты тэрмін на Заходнім Палессі сустракаецца нячаста, а на Усходнім яго значэнне «дзялянка высечанага лесу пад поле» мае абагульнены характар. Да гэтага пытання звяртаўся і К. Машынскі, які адзначае, што ў былых Мазырскім і Рэчыцкім паведах «*лядо*» мае значэнне «сухое месца сярод балота (ostrow), дзе любіць расці сасна; сасновы лес». Варта адзначыць, што ў ваколіцах вёскі Казялужжа пераважаюць менавіта сасновыя лясы. Для параўнання можна прывесці ровенскае «*лядова (лядовата)*», значэнне якога «сасна, смалстая хваіна; стрыжань хваіны ці яліны». Магчыма, што на месцы сённяшняй сенажаці сапраўды быў сасновы бор.

Мікратапонім *Ладава* можа ўзыходзіць і да польскага *lada* «ноў, новіна». Капі сапраўды гэты ўчастак ачысцілі ад сасновага